

CARL ROBERT MANNERHEIM TEKNOLOGIAYRITTÄJÄNÄ

Petri Paju

Suomen teollistamiseen 1800-luvulla ottivat osaa myös aatelliset. Kauppiaiden ja insinöörien ohessa he innostuivat uusien keksintöjen ja teknologioiden tuottamista kaupallisista mahdollisuuksista. Yksittäinen aristokratian edustaja oli kreivi Carl Robert Mannerheim. Hän on henkilönä jäänyt varsin tuntemattomaksi, toisin kuin isänsä Carl Gustaf Mannerheim, joka oli muun muassa kuuluisa hyönteistutkija, tai poikansa, josta tuli kenraali ja Suomen presidentti. Kreivi Mannerheim muistetaan juuri marsalkka Carl Gustaf Emil Mannerheimin isänä.¹

Käsittelen tässä artikkelissa Carl Robert Mannerheimin erityisesti teknologiaan liittyneitä hankkeita. Kutsun kreivi Mannerheimia teknologiayrittäjäksi, sillä monet hänen tärkeimmistä liikeyrityksistään liittyivät aikansa uusimpaan tekniikkaan. Otsikossa on silti anakronistinen vivahde, eikä tässä ole mahdollista tarkastella Mannerheimin toimintaa niin laajasti kuin se olisi tarpeen hänen aikalaiskäsitystensä hahmottamiseksi. Artikkelini toimii siten eräänlaisena avauksena aiheeseen, joka ansaitsee lisää tutkimusta.

Liikemies Carl Robert Mannerheimia kohdannut unohdus kytkeytyy luultavasti siihen, että hänen maineensa aikalaisten keskuudessa oli varsin ristiriitainen. Tunnetuin kuohunnan lähde on, että hän jätti perheensä pulaan paetessaan ulkomaille velkojiaan ja taloudellista turmiota.² Joissakin kuvauksissa kreiviä luonnehditaan lyhyesti melkein päi sairaalloisen optimistiseksi liikeideoidensa arvioijana. Taloushistoriassa Carl Robert Mannerheim on toki vanhaan tunnettu yhtenä suomalaisen paperiteollisuuden aloittajista.³ Toisaalta hänet on

hiljattain nostettu esiin konttoritekniikan urauurtavana yrittäjänä kirjassa *Neljä kertaa nopeammin kuin pännällä*.⁴ Mannerheimin toiminta oli kuitenkin näitä aloja laajempaa ja sen koko kuvan tavoittaminen on tarpeen kreivin ja hänen perheensä paremmin ymmärtämiseksi. Aiemmin vain Pekka Heikura on lyhyesti käsitellyt tätä pitempää kaarta ja kreivin keskeisiä yrityksiä.⁵

Carl Robert Mannerheimin lapset ovat kirjoissaan muistelleet isänsä. Poikkeuksen teki marsalkka, joka ei juuri kirjoittanut isästään, vaikka arvosti tätä suuresti. Marsalkka tosin myös toisti isänsä virheitä yksityiselämässä. Edelleen tarkin ja runsain yksittäinen tutkimus myös Carl Robert Mannerheimista on Stig Jägerskiöldin kahdeksanosainen, 1960-luvulta 1980-luvulle ilmestynyt elämäkertateossarja marsalkka Gustaf Mannerheimista. Siinä ei kuitenkaan käsitellä Carl Robert Mannerheimin yrittäjän elämäntyötä kuin nimeksi. Kokonaiskuvan muodostaminen näistä liikemiehen toimista onkin vaatinut monen vihjeen seuraamista ja pienten tiedonpalojen yhdistämistä.

Artikkeli liittyy myös elämäkertatutkimuksen ja -kiinnostuksen nousuun viime vuosikymmenen aikana. Tekniikan alojen henkilöt ovat jääneet tässä vähemmälle huomiolle, joten on aika käsitellä myös heitä. Samaan aikaan sosiologiasta ammentavassa teknologiantutkimuksessa viimeisten parinkymmenen vuoden aikana teoreettiset keskustelut kuten teknologian yhteiskunnallisen rakentamisen (esim. Social Construction of Technology) ajatukset ovat ohjanneet mielenkiintoa pois yksittäisistä henkilöistä. Yksilöillä on totta kai ollut ratkaisevat roolinsa myös teknologiassa, joten heihin on aika palata uuden elämäkertatutkimuksen annin avulla, mutta muistaen elämäntarinoiden olevan myös yhdenlaisia konstruktioita.⁶ Samalla voidaan esitellä tekniikan kehitystä yleisöä kiinnostavalla, inhimillisellä tavalla. Joten kuka ja millainen yrittäjä oli kreivi Mannerheim?

VAPAAMIELINEN KREIVI JA AVIOLIITTO TEOLLISUUSSUKUUN

Carl Robert Mannerheim syntyi vuonna 1835 aatelissukuun ja sai perheen vanhimpana, ja samalla ainoana, poikana arvonimen kreivi. Hänellä oli nuoresta alkaen taiteellisia taipumuksia etenkin näyttölemiseen ja kirjallisia harrastuksia. Ylioppilastutkinnon jälkeen opinnot jatkuivat Keisarillisessa Aleksanterin yliopistossa Helsingissä. Nuori Mannerheim liikkui vapaamielisten opiskelijoiden ystäväpiirissä, johon kuuluivat muun muassa myöhempi senaattori ja liikemies, Nokia-yhtiön toinen perustaja Leo Meckelin ja tutkimusmatkoistaan kuuluisaksi tullut Adolf Nordenskiöld, joka nai Mannerheimin Anna-sisaren. Kreivi Mannerheimille radikaaliudesta tuli pysyvä asenne.⁷

Mannerheimin vuonna 1858 kirjoittama ajankohtaisia suomalaisten ja Ruotsin suhteita käsitellyt näytelmä *Dramatisk dött och datt* (Kaikenlaista dramaattista) sai ken-

raalikuvernöörin vihastumaan. Ylioppilaiden sensuroinnin pettäminen johti yliopiston rehtorin Gabriel Reinin eroon. Myös Mannerheim joutui puoleksi vuodeksi pois yliopistosta. Samana vuonna nuoren kreivin ylioppilaspiiri otti innostuneena vastaan Johan Ludvig Runebergin isänmaallisten Vänerikki Stoolin tarinoiden ensimmäisen osan.⁸

Kreivin kiinnostus liike-elämään ei näkynyt vielä hänen opinnoissaan. Mannerheim peri vuonna 1854 kuolleelta isältään Louhisaaren kartanon, jossa hän harjoitti maanviljelyä. Vuonna 1862 hän meni naimisiin teollisuussukuun kuuluneen Helené von Julinin kanssa. Avioliiton myötä kreivi Mannerheimista tuli varakas. Ilmeisesti teollisuus ja liikemaailma tulevaisuuden alueena houkuttivat nuorta Mannerheimia. Ensimmäinen maailmannäyttely pidettiin Lontoossa vuonna 1851, jolloin Mannerheim oli 16-vuotias, joten keksintöjen ja muiden uutuuksien lupaukset osuivat otolliseen ikäkauteen. Suomessakin teollistuminen oli käynnistynyt, vaikka samanaikaisesti edelläkävijöiden kuten Englannin kokemuksista tiedettiin kehityksen nurjat puolet kuten työolojen kurjistuminen ja saasteet.⁹ Viimeistään avioliitto toi teollisuuden ja tekniikan kreivi Mannerheimin elämään konkreettisesti.

Nuoresta alkaen Mannerheim otti osaa myös poliittiseen elämään. Kreivi edusti ensimmäistä kertaa sukunsa kreivillistä haaraa aatelissäädystä valtiopäivillä 1863–1864. Sen jälkeen hän osallistui niihin lähes säännöllisesti viimeisiin säätyövaltiopäiviin asti vuonna 1906, paitsi asuessaan ulkomailla 1880-luvulla. Hänelle myönnettiin kamarijunkkarin arvo vuonna 1876.¹⁰ Valtiopäivätyö tarjosi kreiville tilaisuuksia perehtyä ajankohtaisiin uudistuksiin ja solmia kontakteja myös teollisuuden ja talouselämän aktiivisiin henkilöihin. Poliittisesti Mannerheim koki läheisiksi maikseen Ruotsin ja Ranskan.

Kreivi Carl Mannerheim nuorena, oletettavasti 1860-luvulla. Lähde: Mannerheim Sparre 1952, 9.

HAKANIEMEN KONEPAJA JA VIURILAN VIINATEHDAS

Todennäköisesti kreivi Carl Mannerheim tutustui ensimmäisen kerran lähemmin teollisuuteen, kun nuoripari Mannerheim peri vaimon isältä osuuden Hakaniemen konepajaan. Se oli ollut Krimin sodan ajan viljavarastona. Tuotanto oli käynnistetty uudelleen vuonna 1857. Konepajan saivat John von Julinin pesänjaossa vuonna 1866 haltuunsa kreivi Carl Mannerheim, Albert von Julin, Axel Björkenheim ja Christian Loven. Nämä myivät sen vuonna 1871 kauppias Johan Daniel Stenbergille. Konepaja tuotti höyrylaivoja, -koneita ja -pannuja.¹¹

Mannerheim janoi uusia hankkeita. Vuonna 1870 hän perusti yhdessä toisen aatelisten, kartanonomistaja August Armfeltin kanssa viinatehtaan tämän omistamaan

Viurilan kartanoon Halikossa. Tehdas koostui viinanpolttimosta ja tislauslaitoksesta.¹²

Aika oli otollinen viinanvalmistukselle, koska viinan kotitarvepoltto oli kielletty hiljattain. Viinaa sai valmistaa vain teollisesti ja tislauslaitoksissa, joten näitä perustettiin paljon. Bisnes sopi myös kartanotalouteen, joka on kreiville tuttua. Hän omisti Askaisten Louhisaaren kartanon lisäksi muita tiloja. Viinatehdas tuli menestymään erinomaisesti, mutta Mannerheim luopui siitä jo parin vuoden kuluttua keväällä 1873, kun hän keskittyi vielä lupaavampaan alaan.¹³

Tässä vaiheessa näkyi kreivin pelurin luonne. Hän vaikuttaa liiketoimissa harjoittaneen samaa kuin tietävästi vapaa-ajalla: riskinottoa, jopa uhkapelaamista. Kreivi Mannerheimista lehtiartikkeleita kirjoittanut Pekka Heikura päättelee, että Mannerheim sai kyllä osaltaan yrityksensä tuottamaan, mutta hän irtaantui näistä turhan nopeasti. Mainitut yritykset tulivat molemmat toimimaan menestyksellisesti ja pitkään,¹⁴ mutta kreivi ei niistä enää hyötynyt. Hän oli siirtynyt vielä lupaavammalle kasvualalle.

Mannerheimilla riitti aikaa ja tarmoa muihinkin hankkeisiin, sillä vuonna 1872 hänen omistamansa höyryalus tai -pursi Oihonna aloitti päivittäisen liikennöinnin kreivin Hannulan tilalta Lemusta Naantalinkin kautta Turkuun. Oihonna oli rakennettu Louhisaassa ja sen kahdeksan hevosvoiman höyrykone oli valmistettu Turussa, Åbo Jernmanufaktur Bolagin mekaanisella työpajalla. Oihongan omistaja vaihtui ilmeisesti ennen vuotta vuonna 1879, mutta tuolloin se liikennöi edelleen samaa reittiä.¹⁵

KUUSANKOSKI OY JA KAUSI TOIMITUSJOHTAJANA

Mannerheimin innostus suuntautui alaan, josta kasvoi koko Suomen taloudellisen kehityksen selkäranka: puunjalostukseen. Puutavara-ala eli buumivaihetta 1860–70-luvuilla ja kreivi oivalsi alan kansainväliset, eurooppalaiset näkymät. Carl Robert Mannerheim osti vuonna 1870 Kymijoesta osan Myllysaarta ja Kuusankoskea. Tyttären lapsuskuvauksen mukaan ”se kiehtoi hänen mielikuvitustaan ja herätti hänessä suuria tulevaisuuden suunnitelmia. Hän oli loistavalla tuulella ja toivoi niin suuria vesiputouksestaan, että hänen optimisminsa jossain määrin tarttui äitiinkin, vaikka äiti tavallisesti oli huolissaan, kun isä antautui johonkin uuteen liikeyritykseen”.¹⁶

Kreivi suunnitteli puunjalostuslaitoksen perustamista Kuusankosken partaalle. Siitä tuli hänen mittavin yksittäinen hankkeensa. Koski tarjosi energiaa, vesireitit ja uudet rautatiet tehokkaita liikenneyhteyksiä. Ajatuksensa ja laskelmansa hän esitti Kuusankoski Osakeyhtiön perustamisen suunnittelukokouksessa Turun Seurahuoneella joulukuussa 1871. Verrattuna aiempiin muutaman suuromistajan yhtiöihin tähän uudenlaiseen osakeyhtiöön tuli 33 osakkeenomistajaa turkulaisesta yläluokasta. Kreivin arvovaltaisain kumppani oli vapaaherra Samuel Werner von Troil, joka toimi yhtiön hallituksen puheenjohtajana.¹⁷

Kreivi sai totutella taloudelliseen kilpailuun Kuusankoskella. Maiden osto ja kaikki muu tapahtui kilvan erityisesti Axel Wahrenin yrityksen kanssa. Hän oli perustanut joen toiselle rannalle oman puunjalostuslaitoksen, Kymi Osakeyhtiön. Tehdashanke lukemattomine yksityiskohtineen aiheutti paljon työtä ja vastuksia kreiville, joka valittiin yhtiön toimitusjohtajaksi vuonna 1872. Myllysaarassa rakennusvaiheen isännöitsijänä toimi turkulainen insinööri ja tehdas osakas Daniel Fraser, kunnes tehdas

hänen lähdettyään joutui isännöitsijöiden vaihtokierteeseen. Itse rakentamista johti ruotsalainen insinööri ja vapaaherra Gustaf August von Friesendorff. Mannerheim toimi Turussa ja konttoristaan Helsingissä, kunnes erosi toimitusjohtajuudesta vuonna 1878.¹⁸

Kreivin haasteisiin kuului, että Kuusankoski Osakeyhtiön tehdas rakennuksineen ja koneineen tuli maksamaan huomattavasti enemmän kuin osakkaat perustamisvaiheessa olivat arvioineet. Tehdas kuitenkin valmistui nopeasti, ja vuonna 1873 Mannerheim henkilökohtaisesti käynnisti sen englantilaisen paperikoneen, joskin lähinnä näytösluonteisesti. Yhtiön jatkuva lisärahan tarve synnytti osakkaiden keskuudessa tyytymättömyyttä, ja johto sai tehdä töitä heitä rauhoittaakseen.¹⁹

Toimitusjohtaja Mannerheim joutui myös taloussuhdanteen riepotteluun. Kun tehdas oli saatu pystyyn, hinnat romahtivat, ja seurasi vaikeita vuosia. Mannerheim kehitti yhtiön toimintaa, hän lisäsi paperintuotantoa ja otti ulkomaisia keksintöjä käyttöön. Kuusankoski Osakeyhtiö valmisti aluksi puuhioketta ja pinkopahvia, mutta siirtyi pian parempien markkinoiden toivossa pahvin ja entistä jalostetumpien tuotteiden eli tapettien ja sanomalehtipaperin valmistukseen. Lisäksi Mannerheim kutsui muiden tehtailijoiden esimerkin mukaan Suomen hioketehtailijat kokoukseen, jossa sovittiin hintakartellista. Kartelli toimi vain lyhyen aikaa. Yhtiökokouksessa 1877 Mannerheim ehdotti Kuusankosken ja sen kilpailijan, Kymin Osakeyhtiön yhdistämistä, mikä olisi keventänyt hallintoa ja poistanut kilpailun naapuriyrityksen kanssa. Tämä ehdotus toteutui lähes kolme vuosikymmentä myöhemmin, kun Kuusankoski, Kymi ja Voikkaan paperitehdas yhdistyivät vuonna 1904 Kymin Osakeyhtiöksi, josta tuli Suomen suurin yhtiö.²⁰

Kreivin työn ansiosta yritys selviytyi kriisistä ja alkoi vuonna 1878 tuottaa voit-

toa, kun ruplan kurssin heikkenemisestä johtunut epäedullinen suhdanne oli ohi erityisesti Suomen paperitehtaiden osalta. Mannerheim kuitenkin pyysi jo eroa. Yhtiö kiitti häntä ”taitavuudesta, tarmosta ja huolenpidosta”. Lähtiäisiksi kreivi oli saanut vahvistettua kahden vuoden toimitussopimuksen venäläisen suurasiakkaan kanssa.²¹

Mannerheim tarvitsi rahaa, sillä samaan aikaan pelaaminen tai muut velat pakottivat kreivin myymään omaisuutta. Perheen omaisuuden myynti ei kuitenkaan riittänyt kaikkien velkojen maksuun. Sekavassa tilanteessa kreivi matkusti entuudestaan hyvin tuntemaansa Pariisiin, mukana rakastajattarensa hovineiti, kenraalin tytär Sofia Nordenstam. Myöhemmin hän meni tämän kanssa naimisiin Pariisissa. Tästä liitosta syntyi kreivin nuorin lapsi, tytär Marguerite, kutsumanimeltään Kissie.²²

PARIISIN AIKA JA HANKKEET 1880-LUVULLA

Carl Robert Mannerheim jätti perheensä selviytymään kotimaahan. Hän herätti lisäksi huvittelutaipumuksillaan pahennusta Suomessa. Huhut tiesivät hänen sortuneen uhkapelaamiseen ja ”kunniattomaan seuraranpitoon”.²³ Kantautuneet tiedot ja kreivin katumaton käytös saivat aikaan pahennusta ja huonon maineen, josta Mannerheim ei loukkaamissaan sukulais- ja velkojapiireissä koskaan täysin päässyt eroon.

Mitä Mannerheim teki ammatillisesti ulkomailla ollessaan? Uuden kansallisbiografian artikkelissa hänet mainitaan ”suurliikemiehenä” Ranskassa ja Yhdysvalloissa.²⁴ Julkaistuista hajatiedoista voi koota jonkinlaisen käsityksen kreivin ulkomaanajasta. Hän ei Pariisissa todennäköisesti viettänyt niin boheemia elämää kuin on oletettu, vaan siellä hankitut kokemukset pohjustivat osaltaan hänen tulevaa uraansa.

Pariisiin pakoon matkustaessaan Mannerheim kirjoitti olevansa pakotettu lähtemään ulkomaille uutta keksintöään kauppaamaan. Keksinnön kerrottiin liittyvän elintarvikkeiden säilöntään.²⁵ Pariisi oli paitsi huvitusten ja taiteilijoiden myös teollisuuden uusimpien ajatusten keskus, jossa samaan aikaan asui ja työskenteli esimerkiksi tunnettu ruotsalainen dynamiitin keksijä Alfred Nobel.

Pariisissa työskennellyt taidemaalari Albert Edelfelt tunsu Mannerheimin ja arvosti tätä. Edelfelt puolusti häntä kirjeissään äidilleen 1870-luvun lopulla muun muassa kertomalla, että kreivillä oli hienoja liikeideoita, mutta ei varoja tai aikaa toteuttaa niitä. Silti taiteilijakin oli yllättynyt kuultuaan vuonna 1881 mitä Mannerheim aikoi seuraavaksi. Kreivi suunnitteli perustavansa suuren panoraaman New Yorkiin!²⁶

Panoraamat, etenkin laajaa yleisnäky-mää esittävät maalaukset tai kuvasarjat, olivat aikansa monimediaesityksiä ja suosittuja etenkin Yhdysvalloissa ja Englannissa. Panoraamoja oli monenlaisia ja niistä pitkään aikansa levinnein oli ns. liikkuva panoraama. Siinä yleisö seurasi suurikokoista ja jopa satoja metrejä pitkää rullamaalausta, jonka kuvat kulkivat katsojien silmien editse. Esitystä kommentoi luennoitsija, ja siihen liittyi usein myös musiikkia ja äänitehosteita. Panoraamat olivat elokuvan kulttuurisia esimuotoja.²⁷

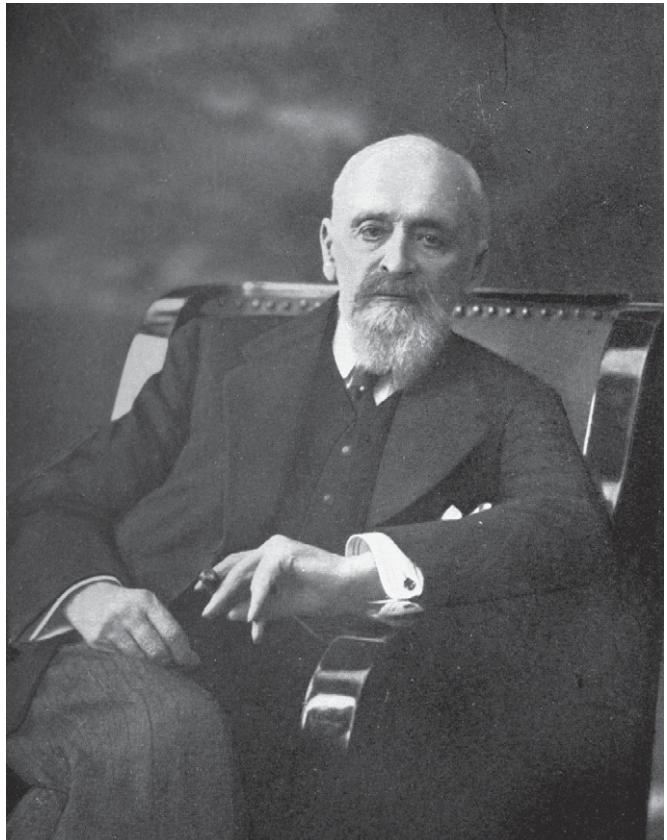
Carl Robert Mannerheim todella matkusti Amerikkaan syksyllä 1881. Samana vuonna hän oli käynyt kotimaassa ensi kerran Pariisiin lähtönsä jälkeen, kun hän oli ottanut osaa vaimonsa hautajaisiin. Kreivitar Helené Mannerheim oli kuollut yksinhuoltajana, ja sukulaiset olivat sijoittaneet lapset parhaansa mukaan. New Yorkista kreivi lähetti isän roolissa kasvattavia kirjeitä Gustaf-pojalleen. Stig Jägerskiöldin mukaan Mannerheim oli lähtenyt valtameren yli vain ottaakseen osaa amerikkalaisiin arpajaisiin, joista piti tulla varmaa voittoa.²⁸

Hieman yllättäen kreivin suunnitelmat panoraamasta eivät jääneet pelkkään puheeseen. *The New York Times* raportoi laajasti amerikkalaisille uudeltaisesta panoraamasta, jonka toi maahan pääosin ranskalaisen herrojen omistama osakeyhtiö. Lehti painotti, että tämä Euroopassa innostanut panoraamatyyppi ei liiku, vaan on paikoillaan erillisessä rakennuksessa. Tavoitteena oli mahdollisimman täydellinen taiteellinen vaikutelma. Panoraamaa varten oli vuokrattu tontti keskikaupungilta, jonne suunniteltua suuren näytöksen rakennusta kuvailtiin tarkkaan. Luvassa oli täydellinen illuusio korkealuokkaisten taiteilijoiden maalaamaa sekä oikeaa maata ja esineitä kuvaseinän ja katsojien välissä. Mannerheim, jota artikkelissa kutsuttiin paroniksi, oli hankkeen taiteellinen johtaja, ja häntä *Timesiin* kerrottiin haastatellun. Taloudellisena johtajana toimi Edward Kamper. Omaan optimistiseen liike-miestapaansa Mannerheim lupaili jo hankkeelle seuraajia, jos ensimmäinen panoraama Britannian joukkojen antautumisesta Yorktownissa saisi amerikkalaisten suosion.²⁹

Aihe ja ajankohta oli valittu taiten. Yorktownin taistelu oli ratkaissut Yhdysvaltain itsenäisyssodan entistä emämaata Isoa-Britanniaa vastaan vuonna 1781. Tuolloin amerikkalaiset löivät en-

tiset vallanpitäjänsä ranskalaisen sotajoukon avustamana. Panoraama juhlisti tuon kansallisen ja kansainvälisen merkkitapahtuman satavuotismuistoa. Vaihtuvia panoraamoja esittänyt rakennus nousi New Yorkin Madison Avenuelle lähelle Central Parkin kaakkoiskulmaa vuonna 1882, mutta sen toiminta loppui ennen vuotta 1889.³⁰

Vihjeitä kreivin tekemisistä Ranskassa löytyy myös sukulaisten kirjeenvaihdosta. Gustaf Mannerheim mainitsee kirjeessä vuonna 1884 kuulleensa, että isä oli saanut toimen eräessä paperitehtaassa (500 frangin kuukausipalkalla).³¹ Työnkuvasta ei ole tarkempaa tietoa. Mannerheimin Pariisin ajan opeista mielenkiintoisen kuvauksen tarjoaa toisen aatelisten, Anders Ramsayn, tunnettu muistelmateos *Muistoja lapsen ja hopeahapsen*.

Kreivi Carl Robert Mannerheim perustamansa Oy Systema Ab:n 40-vuotisjuhlajulkaisussa *Liiketeknillisiä kirjoitelmia* vuodelta 1928. Valokuva on todennäköisesti otettu vuosisadan alkuvuosina.

Yritteliäs mutta epäonninen liikemies Anders Ramsay oli monen aikalaisensa tapaan innostunut uusista keksinnöistä. Hänelle tarjoutui tilaisuus yrittää kaupallistaa keksintö, jolla kankaan voisi päällystää saateenkestäväksi. Hän perusti tätä varten osakeyhtiö Thetiksen (Thetis Oy) Tukholmaan. Yksi seuraavista askelista oli saada tehtailijat ottamaan menetelmä käyttöön. Tätä varten hän matkusteli ulkomailla ja päätyi Pariisiin vuosina 1886–1887. Hän tunsi lähinnä kaupungin huvielämän, joten hän pyysi avukseen nuoruudenystävänsä kreivi Carl Robert Mannerheimin, joka oli asunut Pariisissa pitkään ja tunsi myös sen kaupallisen ja teollisen puolen. Mannerheim suostui auttamaan, ja yhdessä he kiersivät ahkerasti tehtailijoiden luona ja yrittivät markkinoida keksintöä. Vaikka Mannerheim kuulemma käsitteli tehtailijoita varmaan tapaan, keksintö ei lyönyt läpi. Ystävyyksillä oli Pariisissa ilmeisen runsaasti aikaa tarkkailla ja pohtia uuden tekniikan markkinoinnissa kohtaamiaan vaikeuksia. Tehtailijat eivät kiinnostuneet tarpeeksi ja kuluttajien tavoittaminen olisi vaatinut liian suuria ja kalliita markkinointiponnistuksia.³²

Ramsayn pieni työryhmä, johon Mannerheimin lisäksi kuului yksi insinööri, joutui myös huijausyrityksen kohteeksi. Mannerheimin ansiosta Ramsay sai viime tingassa selville, että liiankin erinomaisen kaupan toinen osapuoli oli huijari: ”Mutta Mannerheim, joka oli luonteeltaan minua epäluuloisempi ja kokeneempina myös tunsi paremmin Pariisin olot, ei ollut yhtä varma siitä, että kaikki oli ”all right” vaan piti tarpeellisena hankkia ostajista varmempia tietoja.”³³ Keksintö pelastui.

Kreivi Mannerheim toimi Pariisissa asessaan eräänlaisena konsulttina, mistä voi päätellä, ettei hänellä tässä vaiheessa tainnut olla vakituista työtä. Toisaalta ystävien auttaminen perehdytti häntä entistä paremmin liike-elämän lainalaisuuksiin. Ja kuten Anders Ramsay tiesi, jo aiemmat vaikeudet ja

kokemukset maailmalta olivat kerryttäneet kreiville asiantuntemusta tekniikasta ja teollisuudesta. Näistä opeista oli apua tulevissa hankkeissa.

TAKAISIN SUOMEEN – KONTTORI-ALALLE

Palatessaan perheineen Suomeen kreivi Carl Mannerheim perusti vuonna 1887 yrityksen ja siten itselleen työpaikan, joka sai nimeksi C. Mannerheim’s Kontor. Samana vuonna kreivi täytti 52 vuotta, ja elinvuosia oli vielä runsaasti jäljellä.³⁴ Tästä lähtien hän rakensi pitkäjänteisesti uutta liikettään kuolemaansa asti, melkein 30 vuotta. Hän toimi täysin päivittäin kuin ennen muuttoa Pariisiin. Mannerheim osasi välttää aiemmat virheensä, minkä lisäksi hän halusi myös huolehtia perheestään paremmin toisella yrittämällä.

Työnteko ja perhe myös kietoutuivat tällä kertaa yhteen, sillä kreivin vanhin lapsi aiemmasta avioliitosta, Sophie Mannerheim, ja nuorimman lapsen aviomies, aatelissukun majuri Michael Gripenberg olivat aikanaan työssä konttoriyrityksessä.³⁵

Kreivin yritys aloitti tuomalla maahan ja kauppaamalla kyniä, leimasimia, kopio-papereita ja -koneita sekä erilaisia kansioita. Aluksi tuotiin myös viinejä, joita kreivi vannonutuneena kulinaristina tunsi hyvin. Vaattomattoman alun jälkeen myytiin jo vuosittain joitakin maahantuotuja kirjoituskoneita.³⁶ Kreivi toimi henkilökohtaisesti kauppiana ja myyjänä, mitä pidettiin tavanomaisissa piireissä aatelisten arvolle jokseenkin sopimattomana. Tämä puolestaan lienee vain huvittanut Mannerheimin radikaalia, kumuksellista luonnetta.

Mannerheim ammensi ulkomailta vai-kutteita konttorivälinekaupan kehittämiseksi. Vaikutteista ei ole tarkkaa tietoa, mutta monenlaiset ulkomaiset tuttavuudet ja kontaktit varmasti auttoivat maahantuontiin perustuvan yrityksen rakentamisessa. Ame-

Esimerkki Mannerheimin konttoriliikkeen mainonnasta vuodelta 1897.

rikka oli konttorilaitteiden johtava maa. *Teknikern*-lehdessä julkaistiin vuonna 1893 artikkeli uudenaikaisesta amerikkalaisesta kirjoituskonetyypistä. Kirjoituskoneita oli toki tuotu maahan jo aiemmin. Artikkelissa esiteltiin uuden Bar-Lock kirjoituskoneen tekniikkaa, jonka keksijä oli Charles Spiro New Yorkista. Mallin oli tuonut maahan ja sitä edusti C. Mannerheimin konttori. Pitkäaikaisena aatelin valtiopäiväedustajana kreivi oli onnistunut myymään koneita ainakin valtiopäivien toimistotyöhön, jossa niistä kerrottiin olevan suuri hyöty.³⁷

Liikekonttorit eli yritysten kasvavat toimistot olivat suuri kirjoituskoneiden käyttäjäryhmä. Konttorikaupan tarjoamat monenlaiset tarvikkeet ja metalliset kirjoitus- ja laskukoneet edustivat uusinta ja taloudellisesti varsin arvokasta konttoritekniikkaa, jonka varassa uudenaikaiset liike-elämän toimistot kehittyivät ympäri maailman.³⁸ Mannerheimin liike ei suinkaan ollut alansa ainoa, mutta ajan myötä siitä kehkeytyi tunnettu, kilpailloitua suurempi ja lopulta jopa alaa hallitseva yritys.³⁹

Muutkin uudet teknologiat kiinnostivat Mannerheimia liiketoimintamahdollisuuksina. Kreivin yritys toi maahan myös polkupyöriä, joita mainostettiin kesällä 1897. Kaupan oli The Howard -merkkisiä amerikkalaisia miesten ja naisten polkupyöriä, joiden kerrottiin olevan erittäin laadukkaita.⁴⁰ Kreivin liike oli jo varhain ahkera mainostaja.

Miten yrittäjäkreivi suhtautui työntekijöihinsä? Ylipäänsä Mannerheimin omasta ajattelusta ja motiiveista liike-elämää, teollisuutta ja tekniikkaa koskien on vain vähän

tietoa eikä lainkaan hänen itsensä tuottamia lähteitä. Jotkut maininnat kuitenkin korostavat hänen olleen hyvin kiinnostunut työntekijöidensä hyvinvoinnista kuten Louhisaaren kartanon palvelijoiden tilanteesta. Konttoriliikkeensä yhteydessä Mannerheim mainitaan esikuvallisena ja myötämielisenä työnantajana, jonka liike pyrki perustajan jälkeenkin kehittämään työntekijöiden oloja ja vapaa-ajan viettoa. Kreivi saattoi saada työntekijöistä huolehtimiseen vaikutteita monista suunnista. Ranskalaisesta kirjallisuudesta hänen on täytynyt tuntee oikeamielinen teollisuusyrittäjä Victor Hugon romaanista *Kurjat* vuodelta 1862. Amerikkalaisten konttorikonevalmistajien toimintatapaan kuului hyvinvointikapitalismin noudattaminen, jossa yritykset tarjosivat työntekijöille sosiaalisia etuja.⁴¹

Vuonna 1909 kreivin yrityksestä C. Mannerheimin Konttorista muodostettiin Osakeyhtiö Systema Aktiebolaget. Se sijaitsi keskeisellä paikalla Aleksanterinkatu 7:ssä, Helsingin yliopiston ja Heimolan talossa istuneen eduskunnan välisessä korttelissa,⁴² jossa on nykyään Kluuvin ostoskeskus. Carl Robert Mannerheim kuoli vaimonsa jälkeen syksyllä 1914.

Vuoden 1918 sodassa sukunimi Mannerheim sai Suomessa ymmärrettävästi uuden aseman kreivin pojan, valkoisten ylipäällikön kenraali Gustaf Mannerheimin vuoksi. Ensimmäisille Suomen Messuille vuonna 1920 Systema teki oman mainosvihkosen, jossa A. K. eli todennäköisesti Arvi Kuha luonnehti liikkeen perustajaa. Kreivi Carl Mannerheim oli väsymättä opettanut ja selittänyt uusien konttoritarvikkeiden hyö-

dyllisyyttä liike-elämälle. Kuha paljasti kreivi Mannerheimin viljelemän huumorin jakaneen ihmiset huvitettuihin ja ärsytettyihin. ”Vanhalla Kreivillä ja hänen Daisyllään” oli Kuhan mukaan erityisasema pääkaupungin liikemiesten piirissä.⁴³ Ei liene suuri yllätys, että iäkäs kreivi Mannerheim, aateliston valtiopäiväedustaja ja uudenaikaisten konttoritarvikkeiden tarpeen rakentaja, oli luultavasti ensimmäisten joukossa ajellut automobiililla.⁴⁴

Kreivin jälkeen yhtiön toimitusjohtajaksi tuli hänen vävynsä Michael Gripenberg. Systeman kasvu jatkui entistä nopeampana. Taloudellisena nousukautena vuonna 1928

Systemalla oli töissä 215 henkilöä. Yritykseen kuului muun muassa konekorjauspaja ja kymmenen haarakonttoria, joita oli esimerkiksi Viipurissa, Sortavalassa, Porissa ja Kuopiossa. Yhtiö tarjosi monenlaisia liike-elämän palveluja keskustoimistossaan, jossa toimivat monistus-, käänös- ja laskutoimistot. Systema ehti juhlia 40 toimintavuottaan taloussuhdanteen huipulla vuonna 1928, mutta meni konkurssiin lamavuonna 1931.⁴⁵ Uuden tekniikan hurma muistutti tuolloin kaupallisesta riskistään. Perimätiedon mukaan Systeman kohtaloksi koitui osaksi yrityksen laajentaminen autojen myyntiin⁴⁶.

Yrityksen aiempi laaja palveluvalikoima jakautui pian useiksi erikoisliikkeiksi. Monet alueelliset Systeman haarakonttorit jatkoivat toimintaansa itsenäisinä. Näiden suorana tai epäsuorana perintönä Suomessa toimii 2000-luvullakin useita tietotekniikka- tai toimistotarvikeliikkeitä, joiden nimessä sana Systema on mukana.⁴⁷

Systema oli kotimaisen konttoritekniikan uranuurtaja monella tapaa. Se toi maahan Suomen ensimmäiset reikäkorttikoneet vuosina 1922–1923. Ne olivat Hollerith-merkkiä,

Kontorsvärlden

1928

No 11 NOVEMBER Årg. 11

**För särskilt multiplikationer och divisioner behöver Ni
BRUNSVIGA NOVA 13**

Brusviga Nova 13 är en ny modell med många tekniska förbättringar. Dess gång är lätt och ljudlös även vid installationen av högre tal, alla räkneverk tömmas snabbt, vagnföringen är enkel, läsningen automatisk och ofelbar, synligt register för de inställda talen finnes. Brusviga Nova 13 är hållbar och tillförlitlig. Ni arbetar med den ännu snabbare än med Er förra räknemaskin. Anskaffa den därför. Vi demonstrera den gärna utan något som helst köptvång.

AKTIEBOLAGET Systema

Helsingfors - Åbo - Viborg - Tammerfors - Vasa - Ulleborg - Kuopio - Laitis - Kotka - Sordavala - Björnborg.

Fmk. 6:—.

Systeman näkyvyydestä kertoo, että vuonna 1928 yritys mainosti tuotteitaan lähes jokaisessa *Kontorsvärlden* -lehden kanssa.

joka muuttui pian International Business Machines -nimiseksi. Tämän amerikkalaisen tietojenkäsittelyalan yrityksen eli IBM:n Suomen tytäryhtiö perustettiin vuonna 1936. Sen ensimmäinen suomalainen toimitusjohtaja Einar Dickman oli aiemmin työskennellyt Systemassa. Kreivi Mannerheimin rakentamasta konttoriliik-keestä oli tullut myös IBM:n tuotteiden suomalaisen tienraivaaja.⁴⁸

JOHTOPÄÄTÖKSIÄ

Kreivi Carl Robert Mannerheim ja hänen liikekumppaninsa, joista useat olivat myös aristokraatteja, tarjoavat esimerkkejä niistä monista tavoista, joilla aatelisto otti osaa teollistamiseen ja aikansa uuden teknologian kaupallistamiseen, kuin myös heidän kohtaamistaan vaikeuksista. Mannerheimin monipuolinen liikemiehen ura jakautui melko selvästi kahteen eri vaiheeseen. Ensimmäisessä hän oli eräänlainen sarjayrittäjä, joka käynnisti hankkeita ja teki kokeiluja monen eri teknologian parissa ja useassa eri roolissa omistajana, maahantuojana ja maasta viejänä, toimitusjohtajana, neuvonantajana ja ilmeisesti keksijänäkin. Jälkimmäinen vaihe alkoi hänen palatessaan Pariisista 1880-luvun lopulla. Kenties hänellä ei enää edes ollut mahdollisuuksia eli luottoa niin suurisuuntaisiin hankkeisiin kuin ennen, mutta joka tapauksessa hän tästedes keskittyi kauppiana, maahantuojana ja myyjänä sekä konttoriteknologian järjestelmänrakentajana kasvattamaan omistamaansa toimistotekniikan yritystä. Aivan ensimmäisenä hän tuskin toi maahan yhtään uutta keksintöä, mutta hän oli toistuvasti yksi varhaisimmista teknisten ja teollisten uutuuksien sovelta-jiista ja kauppiaista Suomessa.

Samansuuntaisia asioita, joita Mannerheim toteutti liiketoimissaan, hän edusti ja edisti myös poliittisesti. Matti Klinge on hahmotellut kokonaiskuvaa Suomen 1800-

luvun lopun teollistamiskeskustelusta. Siinä oli kysymys fennomaanien ja liberaalien näkemysten ristiriidasta isänmaan modernisoinnista – ei suinkaan vain riitely kielioloista. Fennomania oli tuolloin maanviljelyksen, maaseudun ja sisämaan aate, joka painotti henkistä ja taloudellista omavaraisuutta. Liberalismia kannattivat kaupan, teollisuuden ja palvelusten edustajat, jotka ajoivat vaihdantaa ja vapaakauppaa, kommunikaatiota ja avoimuutta muutoksille. ”Edelliset olivat nationalisteja, jälkimmäiset korostivat kansainvälisiä suhteita ja näköaloja, kummatkin uskoivat juuri omat ideansa parhaiksi yhteisen isänmaan hyvän edistäjiksi.”⁴⁹ Kansainvälinen aristokraatti Mannerheim ystävineen kuului jälkimmäiseen ryhmään, liberaaleihin.

Carl Robert Mannerheimin toiminta kuitenkin osoitti, että liberaalien ja fennomaanien ajatukset saattoi yhdistää käytännössä. Liberaali kreivi oli teollisuuden lisäksi pitkään mukana maanviljelyksessä ja perusti teollisuutta kotimaahan, vaikka hankkeet lähes poikkeuksetta nojasivat kansainvälisiin suhteisiin ja edellyttivät sellaisten luontia. Lopulta vähintään kohtuullinen kaupallinen menestys tuli yhtäältä pitkäjänteisen maahantuonnin ja toisaalta konttorialan kotimaisen osaamisen ja palvelujen kehittämisen vuorovaikutuksesta. Ihmisenä kreivi Mannerheim ei varmasti ollut moitteeton henkilö muttei myöskään hirviö, vaan modernisoituvan yhteiskunnan tempoma yksilö, joka kokeilemalla ja tekemällä haki aatelismiehen uutta roolia yhteisössään.

Kiitos avusta tutkimuksen teossa: Seija A. Niemi, Henry Oinas-Kukkonen ja Björn J. Weckman.

Kirjoittaja toimii tutkijatohtorina Turun yliopiston kulttuurihistorian oppiaineessa. Artikkelit on osa Suomen Akatemian rahoittamaa tutkimusprojektia, joka tarkastelee IBM:n historiaa Euroopassa.

- ¹ Artikkelin pohjana on ollut Tekniikan Historian Seuran syysseminaarissa 2009 pidetty esitelmä. Kahdesta esitelmässä käsitellystä suomalaisesta, melko epätyypillisestä ”teknologiayrittäjästä” toinen, Erkki Laurila, jäi kuitenkin tilan puutteen vuoksi pois tästä julkaisusta. Akateemikko Laurilasta ks. Paju 2008, passim; Kaataja 2009, 143–157.
- ² Ks. esim. Sparre Currie 1997, passim.
- ³ Kuisma 2006, passim.
- ⁴ Hynninen, Keitele ja Lehti 2009, 79–85.
- ⁵ Heikura 2004.
- ⁶ Tässä artikkelissa elämäkertatutkimuksen osuus jää tosin vielä vaatimattomaksi. Ks. esim. Kurth ja Soikkanen 2006. Erityisen käyttökelpoinen esimerkki henkilölähtöisestä tutkimustavasta on Kari Teräksen uusi tutkimus Heikki Huhtamäestä. Ks. Teräs 2009. Teknologian yhteiskunnallisen rakentamisen tutkimussuuntauksesta ks. esim. Paju 2008, 57–59.
- ⁷ Jägerskiöld 1964, 14.
- ⁸ Jägerskiöld 1964, 15–17.
- ⁹ Salmi 2008, passim.
- ¹⁰ Sainio 2001.
- ¹¹ Kauppinen 1988, 30, 33.
- ¹² Heikura 2000.
- ¹³ Heikura 2004.
- ¹⁴ Heikura 2000; 2004.
- ¹⁵ Uutinen (s. 1) ja mainos ”Ängslupen Oihonna” (s. 3). *Åbo Underrättelser* no 110, 22.7.1872; ”Ängslupen Oihonna”. *Åbo Posten* no 158, 12.7.1879.
- ¹⁶ Mannerheim Sparre 1952, 6–7.
- ¹⁷ Talvi 1979, 46–47.
- ¹⁸ Talvi 1979, 68.
- ¹⁹ Talvi 1979, 46–47, 55; Hoving 1947, 77.
- ²⁰ Talvi 1979, 60–61; Sainio 2001; Ahvenisto 2008, 62. Kymin Osakeyhtiöstä (ruots. Kymmene Aktiebolag) muodostui toinen nykyisen UPM-Kymmene Oy:n edeltäjistä.
- ²¹ Hoving 1947, erit. 84, Sainio 2001.
- ²² Jägerskiöld 1964, 45–46; Sainio 2001.
- ²³ Sainio 2001.
- ²⁴ Sainio 2001.
- ²⁵ Jägerskiöld 1964, 45.
- ²⁶ Kortelainen 2001, 433.
- ²⁷ Huhtamo 2008.
- ²⁸ Jägerskiöld 1964, 11–12, 56, 60.
- ²⁹ ”The Surrender of Yorktown. A Grand Panoramic Exhibition to be Established in This City.” *The New York Times*, October 6, 1881.
- ³⁰ ”Another Panoramic Building. How the painting of the siege of Yorktown will be exhibited.” *The New York Times*, May 6, 1882.
- ³¹ Mannerheim: Kirjeitä seitsemän vuosikymmenen ajalta 1983, 33.
- ³² Ramsay 1987, luku 91, 521–528.
- ³³ Ramsay 1987, 528–538, erit. 536.
- ³⁴ Jägerskiöld 1964, 55–57.
- ³⁵ Tuulio 1958, 70–71.
- ³⁶ Sainio 2001. Ks. myös Jotuni 1988, 17.
- ³⁷ ”Om skrifmaskiner”. *Teknikern*, vol. 3, n:o 58, 1893, 145–147.
- ³⁸ ”Om skrifmaskiner”. *Teknikern*, vol. 3, n:o 58, 1893, 145; Paju 2010.
- ³⁹ Jotuni 1988, 17–19; Hynninen, Keitele ja Lehti 2009, 81–82.
- ⁴⁰ ”C. Mannerheims kontor”, mainos. *Hufvudstadsbladet* no 150, 5.6.1897.
- ⁴¹ K(uha) 1920, 2, ”Osakeyhtiö Systema” (ei kirjoittajaa) 1920, 5; ”Carl Mannerheimin konttori” (ei kirjoittajaa) 1928, 9; Jotuni 1988, 19; Salmi 2008, 15–17; Haigh, 2009. Hyvinvointikapitalismista ks. Ahvenisto 2008, 22–28.
- ⁴² ”Osakeyhtiö Systema” (ei kirjoittajaa) 1920, 4. Eduskunta toimi vuosina 1911–1930 keskustan Heimolan talossa.
- ⁴³ K(uha) 1920, 1–2.
- ⁴⁴ Varhaisesta autoilusta ja sukupuolesta ks. Försti 2006.
- ⁴⁵ ”Carl Mannerheimin konttori” (ei kirjoittajaa) 1928; ”Systeman perillisiä.” *Liiketaito* 11/1931, 225–227. Vrt. Hynninen, Keitele ja Lehti 2009, 81–82.
- ⁴⁶ Jotuni 1988, 19; Hynninen, Keitele ja Lehti 2009, 82.
- ⁴⁷ ”Systeman perillisiä.” *Liiketaito* 11/1931, 225–227. Ks. myös Jotuni 1988, 19–20; Hynninen, Keitele ja Lehti 2009, 81–82.
- ⁴⁸ IBM:stä tarkemmin ks. Paju 2010.
- ⁴⁹ Klinge 1982, 167–180, erit. 170.

LÄHTEET

Lehdet

Hufvudstadsbladet 1897

Liiketaito 1931

Teknikern 1893

The New York Times 1881–1882

Åbo Posten 1879

Åbo Underrättelser 1872.

Kirjallisuus

AHVENISTO, Inkeri. *Tehdas yhdistää ja erottaa.*

Verlassa 1880-luvulta 1960-luvulle. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2008.

- "Carl Mannerheimin konttori" (ei kirjoittajaa). *Liiketeknillisiä kirjoitelmia. Osakeyhtiö Systeman 40-vuotisen toiminnan johdosta*. Systema, Helsinki 1928, 7–15.
- HAIGH, Thomas. "Computing the American Way: Contextualizing the U.S. Computer Industry of the 1950s and 1960s." Conference paper 2009, submitted to *IEEE Annals of the history of computing* (2010, tulossa).
- HEIKURA, Pekka. "Pelihimo ja lyhytjäteisyys veivät idearikkaan aatelismiehen perikatoon: kreivi Mannerheim epäonnistui teollisuusmiehenä." *Turun Sanomat* 22.6.2000.
- HEIKURA, Pekka. "Carl Robert Mannerheim oli kekseliäs teollisuusmies ja boheemi uhkapeluri." *Kemia* 31 (2004): 4, 36–37.
- HOVING, Victor. *Kymin osakeyhtiö I 1872–1947*. Kymen osakeyhtiö, Kuusankoski 1947.
- HUHTAMO, Erkki. *The Roll Medium: The Origins and Development of the Moving Panorama until the 1860's*. PhD dissertation, University of Turku 2008.
- HYNNINEN, Tom, Keitele, Jukka ja Lehti, Matti. *Neljä kertaa nopeammin kuin pännällä. Konttoriteknikan historia*. Ajatus kirjat, Gummerus Kustannus Oy, Jyväskylä 2009.
- FÖRSTI, Teija. "Moottorimiehet ja ohjauspyörää hoitavat naiset. Autoilu sukupuolihistorian näkökulmasta 1900–1920-luvuilla." *Tekniikan Waiheita* (24) 1/2006, 16–29.
- JOTUNI, Pertti. *Konttorityötä puolen vuosisadan ajan. Oy Konttorityö 1938–1988*. Oy Konttorityö, Helsinki 1988.
- JÄGERSKIÖLD, Stig. *Nuori Mannerheim*. Suom. Sirkka Rapola. Otava, Helsinki 1964.
- KAATAJA, Sampsa. *Tieteen rinnalla tekniikkaa. Suomalaiset korkeakoulututkijat kaupallisten sovellusten kehittäjinä 1900-luvulla*. Väitöskirja, Tampereen yliopisto 2009.
- KAUPPINEN, Veijo. *Metalliverstaita sekä konepajoja Ruotsin ajan ja Suuriruhtinaskunnan Helsingissä*. TKK:n julkaisusarja KPT 2/88. Espoo 1988.
- KLINGE, Matti. *Kaksi Suomea*. Otava, Helsinki 1982.
- KORTELAINEN, Anna (toim.). *Niin kutsuttu sydämeni. Albert Edelfeltin kirjeet äidilleen 1873–1901*. Kirjeet suom. Sirpa Kähkönen. Otava, Helsinki 2001.
- KUISMA, Markku. *Metsäteollisuuden maa. Suomi, metsät ja kansainvälinen järjestelmä 1620–1920*. Korj. 2. painos (1. painos 1993). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2006.
- K(UHA), A(rvi). "Kreivi Carl Mannerheim." *Messuvihkonen. Systema – Pohjoismaiden suurin erikoisliike konttorivälineiden ja liikejärjestelyn alalla*. Systema, Helsinki 1920, 1–2. Kannessa merkintä 1920. (Helsingin yliopiston kirjasto, pienpainatteen.)
- KURTH, Rami ja SOIKKANEN, Timo (toim.). *Yksilö ja yhteisö. Henkilöhistoriallinen keskustelu Suomessa 1930-luvulta 2000-luvulle*. Poliittisen historian laitos, Turun yliopisto, Turku 2006.
- MANNERHEIM. *Kirjeitä seitsemän vuosikymmenen ajalta*. Valikoinut Stig Jägerskiöld. Alkukielistä suomentanut Aili Palmén. Otava, Helsinki 1983.
- MANNERHEIM SPARRE, Eva. *Lapsuuden muistoja*. Suom. Maija Liisa Auterinen. Otava, Helsinki 1952.
- "Om skrifmaskiner". *Teknikern*, vol. 3, n:o 58, 1893, 145–147.
- "Osakeyhtiö Systema" (ei kirjoittajaa). *Messuvihkonen. Systema – Pohjoismaiden suurin erikoisliike konttorivälineiden ja liikejärjestelyn alalla*. Systema, Helsinki 1920, 4–5. Kannessa merkintä 1920. (Helsingin yliopiston kirjasto, pienpainatteen.)
- PAJU, Petri. "Ilmarisen Suomi" ja sen tekijät. *Matematiikkakonekomitea ja tietokoneen rakentaminen kansallisena kysymyksenä 1950-luvulla*. Turun yliopiston julkaisuja C 269, Turku 2008.
- PAJU, Petri. "Reikäkortti konttorityössä – katsaus tietojenkäsittelyn materiaaliseen historiaan Suomessa". Teoksessa Riitta Laitinen ja Maija Mäkikalli (toim.): *Esine ja aika. Materiaalisen kulttuurin historiaa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2010.
- RAMSAY, Anders. *Muistoja lapsen ja hopeahapsen II: 1865–1907*. Alkup. teos *Från barnår till silfverhår*, ilm. vuosina 1904–1907 kahdeksana osana. Suom. Antti Nuutila. WSOY, Helsinki 1987.
- SAINIO, Venla. "Carl Robert Mannerheim (1835–1914)". *Kansallisbiografia* -verkkojulkaisu. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1997- (Julkaistu 6.9.2001, haettu 3.12.2008). Saatavissa: <http://www.kansallisbiografia.fi>.
- SALMI, Hannu. *Nineteenth-Century Europe: A Cultural history*. Polity Press, Cambridge 2008.
- SPARRE CURRIE, Teresita. *Louhisaaren lapset*. Alkup. teos *The Villnäs Children*. Suom. ja toim. Susanna Pettersson. Otava, Helsinki 1997.
- TALVI, Veikko. *Pohjois-Kymenlaakson teollistumisen. Kymen osakeyhtiön historia 1872–1917*. Kymi Kymmene, Kouvola 1979.
- TERÄS, Kari. *Yritys ja yhteiskunta. Heikki Huhtamäen verkosto- ja sidosryhmäsuhteet*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2009.
- TUULIO, Tyyne. *Vapaaherratar Sophie Mannerheim: Ihminen ja elämäntyö*. Toinen painos, alkup. 1953. WSOY, Helsinki 1958.